

А. В. Шевчук

кандидат історичних наук, доцент, кафедра всесвітньої історії,
Житомирський державний університет імені Івана Франка
(м. Житомир, Україна) shevchuk.istor@gmail.com

ВОЛИНСЬКИЙ НАДВІРНИЙ СУД (1798–1801): ЗАСНУВАННЯ, СТРУКТУРА ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

У статті проаналізовано склад, компетенцію та судові практики Волинського надвірного суду у 1798–1801 рр., чия юрисдикція поширювалася на людність Мінської, Волинської, Подільської і Київської губернії. Доведено, що не дивлячись на відновлення польської судової традиції з виборністю суддів та проголошене повернення до старих законів, дана установа формувала кадровий склад бюрократичним шляхом. Вона контролювала судові справи на приєднаних територіях, а для цього повноваження суду постійно збільшувалися, зросло і число його посадовців.

Ключові слова: *приєднані від Речі Посполитої території, Російська імперія, централізаторська політика Павла I, Волинський надвірний суд, польська судова традиція, судові практики.*

A. V. Shevchuk

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
Associate professor, Department of the World History,
Zhytomyr Ivan Franko State University
(Zhytomyr, Ukraine) shevchuk.istor@gmail.com

VOLYN OUTER COURT (1798–1801): ESTABLISHMENT, STRUCTURE AND ACTIVITIES

Absract

The article analyzes the structure, competence and judicial practice of the Volyn Outer Court in 1798–1801, jurisdiction of which extended to the people of Minsk, Volyn, Podil and Kyiv provinces. It is proved that despite the restoration of the Polish judicial tradition of the election of judges and the proclaimed return to the old laws, this institution formed a staff by bureaucratic way. It controlled court cases on the annexed territories and for this the power of the court constantly increased, and the number of its officials increased as well.

Keywords: *annexed territories from Rzeczpospolita, the Russian empire, the centralization policy of Paul I, the Volyn Outer Court, the Polish judicial tradition, judicial practice.*

Остання чверть XVIII ст. стала знаковою для Південно-Західного краю, який опинився у складі Російської імперії. Катерина II вслід за Петром I трансформувала державне управління до європейського рівня, звернувши увагу на застаріле функціонування судової влади. Нею було проведено реформу місцевого врядування на основі законодавчого акту 1775 р. “Учреждения для управления губерний Всероссийской империи”. Запроваджено станові суди з виборністю суддів та створено велику кількість апеляційних установ, що повинно було сприяти зменшенню зловживань у судовій гілці влади. Імператриця не зважала, що приєднана від Речі Посполитої людність, вже мала розвинуту судову систему з багатовіковими традиціями незалежності від королівської влади, з виборністю та незмінністю суддів. Наявність більш ефективної судової системи у західному краї, на відміну від заснованої Катериною II, відзначали навіть російські чиновники, зокрема П. Батурин¹, який зауважив швидке з’ясування справ і відкритість судового засідання, що вказувало на ефективність польського судочинства².

Прихід до влади Павла I став наступним етапом у формуванні державних інституцій. Росію було переведено 1796 р. на новий адміністративно-територіальний поділ: губернії “управління в яких здійснювалося на загальних підставах” та губернії “на особливих правах та привілеях...” (до останніх відносилися зокрема українські лівобережні та правобережні губернії). Нововведення були і в судочинстві: повернуто Литовські статuti та відновлено попередню судову систему. Проте чи насправді верховна влада готова була відмовитися від контролю за судовою владою, як це було у Речі Посполитій, та чи враховувала попередній досвід організації судової влади? Для відповіді на ці питання детально з’ясуємо історію заснування та діяльності Волинського надвірного суду (1798–1801).

¹ **Батурин Пафнутий Сергійович** (1740 або 1741–1803) — колишній підполковник, після відставки займався літературною діяльністю. Вхпив до оточення М. Кречетнікова. Один час був радником палати цивільного суду в Калузі, радником палати кримінального суду в Тулі. Після відкриття Ізяславського намісництва у чині колезького радника став головою палати кримінального суду (1793). Після створення намісництва у Житомирі очолив палату кримінального суду Волинської губернії. Отримав чин статського радника (1796), але вже наступного року при переформуванні губернії залишився без місця. (*Кукушкина Е. Д., Шишкин А. Б.* Батурин Пафнутий Сергеевич // *Словарь русских писателей XVIII века. Вып. 1 (А–И).* — Ленинград: Наука, 1988. — С. 68–70 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://imwerden.de/pdf/slovar_russkikh_pisatelej_18_veka_vyp1_1988_text.pdf)

² *Батурин П. С.* Записки // *Голос минувшего.* — № 4–6 (апрель–июнь 1918). — С. 209–210.

Функціонування Волинського надвірного суду не знайшло належного відображення в історіографії. Основна причина цього полягає, на наш погляд, у нетривалому функціонуванні цієї установи та небажанні досліджувати її через трудомістке вивчення архівних справ. Загалом створення надвірних судів у Росії охарактеризували російські дослідники Д. Серов³ та М. Бабич⁴, але їхні наукові розвідки обмежені 1719–1727 рр.

Харківський історик М. Клочков⁵, позитивно оцінюючи губернську реформу 1775 р., водночас вказував і на її слабкі сторони: велику кількість судових інстанцій, нестачу чиновників у провінції для державної служби. Він зазначав, що установи заповнювали дворяни, а представникам інших станів відводилася скромніша роль. Також дослідник уважав шкідливим запровадження губернських установ у приєднаних від Речі Посполитої областях, що були звичні до традиційних порядків управління та судочинства.

Павло I та його помічники бачили вади реформи 1775 р. у становому самоврядуванні, а тому імператор прагнув тримати все у своїх руках. Йому потрібні були гнучкі та дисципліновані чиновники, а не обрані представники станів. Повертаючись до централізованого управління він зважав на нагальну потребу економії бюджету. Внаслідок реформування зменшилася кількість судових установ, спростилися судочинство та судоустрій, послабився принцип становості, але суди були відокремлені від адміністрації. Оцінюючи його наслідки М. Клочков зазначав, що хоча в губерніях з особливими правами та привілеями й було відновлено попередні права та привілеї, але завершеним цей процес не став. Зміни полягали у відновленні передусім судів, тому регіонального сепаратизму не могло бути, адже адміністративне управління та фінансове забезпечення було спільним.

До реформ Павла I звернулася й авторка фундаментальної монографії Л. Пісарькова⁶, яка дійшла висновку, що імператор проводив курс на

³ Серов Д. О. Надворные суды в судебной системе России (1719–1727 гг.) // Журнал российского права. — 2004. — № 12 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.lawmix.ru/comm/2063>

⁴ Бабич М. В. Надворный суд // Государственность России (конец XV в. — февраль 1917 г.): Словарь-справочник. Кн. 3 (Л–П). — М.: Наука, 2001. — С. 177–179.

⁵ Клочков М. В. Очерки правительственной деятельности времени Павла I. — Пг.: Сенат. тип., 1916. — С. 407–433 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/4941-klochkov-m-v-ocherki-pravitelstvennoy-deyatelnosti-vremeni-pavla-i-pg-1916>

⁶ Писарькова Л. Ф. Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы. — М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2007. — С. 483, 491, 498–499.

подальшу бюрократизацію, а тому судова система втратила становий та, значною мірою, виборний характер. Ще однією характерною рисою стало відновлення в окраїнних губерніях привілеїв та регіональних особливостей в організації судової системи, зокрема на Правобережній Україні були утворені головні суди.

Російська дослідниця Т. Мігунова у праці⁷ про право, адміністрацію та суд в реформах Катерини II приділила увагу розвитку судової системи після губернської реформи 1775 р. Авторка з'ясувала, що причиною виникнення нижніх і верхніх надвірних судів була необхідність посилення державного нагляду над чиновниками, які перебували на цивільній службі та не мали нерухомості в Петербурзі і Москві. Польський правознавець А. Коробович обмежився згадкою про Волинський надвірний суд, навівши лише законодавчі акти про створення та припинення діяльності⁸.

Джерельну базу пропонованого дослідження склали діловодні документи фонду 23 “Волинський надвірний суд”, який зберігається у Державному архіві Житомирської області.

Уперше надвірний суд з'явився за Петра I, коли 22 грудня 1718 р. було видано указ про порядок подачі чолобитниками прохань. Надвірний суд мав бути другою апеляційною установою, але й він став проміжною ланкою, бо наступною була Юстиць-колегія, а далі — Сенат⁹. Надвірні суди були утворені за зразком шведської судової системи й тому друга їх назва — “гофгеріхти”. 9 січня 1719 р. гофгеріхти були засновані в Петербурзі, Казані, Курську, Ярославлі, Воронежі, Нижньому [Новгороді], Смоленську та Тобольську¹⁰. 8 квітня надвірний суд було створено у Москві і до його складу введено полковників Юрлова, Аленіна та Єргольського, підполковника Плещеєва, царедворців Савелова та Желябузького¹¹. Катерина I 24 лютого 1727 р. скасувала надвірні суди¹² та доручила здійснювати суд і розправу воєводам та губернаторам¹³. Весь склад та справи

⁷ *Мигунова Т. Л.* Право, администрация и суд в реформах Екатерины Великой. — Санкт-Петербург: РГПУ им. А. И. Герцена, 2002. — С. 251–265.

⁸ *Коробович А.* Судебная система на занятых Россией восточных землях Речи Посполитой (XVIII–XIX вв.) // Актуальні проблеми держави і права. — 2009. — № 49. — С. 106–107 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.apdp.in.ua/v49/19.pdf>

⁹ ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 5. — № 3261.

¹⁰ Там же. — № 3269.

¹¹ Там же. — № 3344; Докладніше див: *Серов Д. О.* Указ. соч.

¹² ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 7. — № 5017.

¹³ Там же. — № 5033.

згаданих судів передавалися у відання губернаторів, лише петербурзький суд переходив до Юстиць-колегії¹⁴.

Наступне звернення до надвірних судів відбулося 1775 р. за губернською реформою Катерини II. У Петербурзі та Москві для розгляду цивільних та кримінальних справ було створено особливі суди, юрисдикція яких поширювалася на осіб, що перебували у містах на військовій, цивільній та придворній службі, а також різночинців, які не мали власності у відповідній губернії (цим самим вони випадали з традиційної системи судочинства, неодмінною умовою якого була наявність власності у певному регіоні). Судом першої інстанції був нижній надвірний суд, до складу якого входили суддя та два засідателі. Апеляційною установою слугував верхній надвірний суд із великим штатом: по двоє голів та радників, чотири асесори, прокурор та двоє стряпчих кримінальних і цивільних справ. Хоча Катерина II за губернською реформою запроваджувала виборність судів, але такий спосіб формування кадрів оминув згадувані установи: склад нижнього суду повністю призначався Сенатом, який відігравав вирішальну роль у забезпечення кадрами наступної ланки, рекомендуючи кандидатури (як це було із головами), чи призначаючи конкретних осіб (на решту посад) (див. табл. 1).

Кількість нез'ясованих справ була настільки великою, що законодавцю постійно доводилося модернізувати надвірні суди: у 1781 р. до складу верхнього суду було введено посаду додаткового секретаря¹⁵. 1783 р. Петербурзький нижній надвірний суд складався з трьох департаментів (на час створення був лише один)¹⁶. Аналогічно була вирішена справа і з Московським (1785 р.)¹⁷. Окрім столиць, через велику кількість приїжджих та іноземців 5 вересня 1784 р. було наказано створити надвірний суд в Архангельську¹⁸, а вже 1 грудня Олонецький та Архангельський генерал-губернатор Т. Тутолмін відрепортував про завершення процесу¹⁹. На 1796 р. у Петербурзькому нижньому надвірному суді було стільки справ, що було вирішено створити четвертий департамент: перший — займався кримінальними та слідчими справами, другий — вотчинними, третій — майновими та вексельними, а останній — судовими зверненнями²⁰.

¹⁴ Там же. — № 5069.

¹⁵ Там же. — Т. 21. — № 15121.

¹⁶ Там же. — № 15650.

¹⁷ ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 22. — № 16272.

¹⁸ Там же. — № 16059.

¹⁹ Там же. — № 16132.

²⁰ Там же. — Т. 23. — № 17428.

Губернська реформа Катерини II зводилася до уніфікації управління та судочинства на всій території Російської імперії. Проте у губерніях та повітах були створені станові судові органи, а у Петербурзі та Москві, через їхній статус столичних міст та численність немісцевого люду, були засновані спеціальні надвірні суди, які займалися вирішенням кримінальних та цивільних справ. Через наявність інквізиційної організації судочинства й великої кількості справ надвірні суди потребували постійного розширення штатів та виділення додаткових коштів.

При Павлі I повернулися до двох департаментів Петербурзького²¹ та Московського²² надвірних судів із скороченими штатами (див. табл. 2). Указом Сенату від 27 вересня 1797 р. створювався надвірний суд у Волинській губернії для вирішення справ між поселянами Мінської, Волинської та Подільської губерній у різних староствах і вйтовствах, які користувалися правом громадянства (тобто міщан. — *Авт.*) (за зразком Литовського надвірного суду)²³ (див. табл. 3). Новостворений суд мав зовсім іншу, ніж його аналоги за назвою у Петербурзі та Москві, територіальну юрисдикцію, інше коло підсудних та за штатним розписом був набагато краще укомплектований.

Через нез'ясовані причин процес відкриття Волинського надвірного суду затягувався і лише 24 травня 1798 р. було надіслано рапорт до першого департаменту Сенату про початок його роботи²⁴, що засвідчив волинський цивільний губернатор статський радник П. Гревс.

Волинський надвірний суд мав традиційну структуру: керівний склад та канцелярські службовці. Враховуючи завдання, які стояли перед судом — повний контроль за судочинством на приєднаних від Речі Посполитої територіях, до керівного складу Сенат призначав осіб, не пов'язаних із місцевим середовищем, які б безумовно виконували волю Павла I. Про роль, яка відводилася судді, двом радникам, двом асесорам та секретарю свідчить грошове забезпечення: із 6050 руб., за штатним розписом, на семеро осіб керівного складу виділялося 3550 руб. (58,7%). До складу суду 1799 р. входили²⁵:

- суддя — надвірний радник Олександр Федорович Кршижановський;

²¹ Там же. — Т. 44: Книга штатов: Часть 2: Штаты по духовной и гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). — С. 398.

²² Там же. — С. 397.

²³ ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 24. — № 18165.

²⁴ Державний архів Житомирської області (Держархів Житомирської обл.), ф. 23, оп. 1 д., спр. 1, арк. 2.

²⁵ Там само, спр. 4, арк. 1, 22.

- два радники — колезький асесор (Григорій Поджуневич²⁶) та вакантна посада після переходу Литвинова на посаду волинського губернського прокурора;
- два асесори — колезький асесор (Павло Кульнев) та губернський секретар (Григорій Навроцький²⁷).

Центральною фігурою був суддя надвірний радник — О. Кршижановський. Хоча він у журналах та протоколах судових засідань фігурував під цим прізвиськом, але в документах зустрічаємо під прізвиськом Крижановський. За офіційними даними він був уродженцем Подільської губернії і розпочав службу 1769 р.²⁸ та довго знаходився при Г. Потьомкіні²⁹. Після суддівства у Житомирі (з 12.08.1799 по 19.05.1800 рр.) був подільським віце-губернатором у чині колезького радника з отриманням наступного чину статського радника³⁰. У 1803–1804 рр. вже став радником подільського губернського правління³¹. З 6.04.1809 по 18.02.1811 рр. був пензенським губернатором у чині дійсного статського радника³², який отримав 1803 р. Остання згадка про нього датується 1816 р. (найімовірніше це дата смерті)³³.

Неофіційну інформацію отримано зі спогадів Ф. Вігеля³⁴ — сина пензенського губернатора, на зміну якому було призначено колишнього

²⁶ Григорій Поджуневич мав досвід роботи у судових установах, адже станом на 25 серпня 1796 р. він був головою першого департаменту Волинського губернського магістрату. (Держархів Житомирської обл., ф. 16, оп. 3, спр. 2, арк. 4 зв.).

²⁷ На 1803 р. продовжував службу в судових органах на посаді радника першого кримінального департаменту Подільського головного суду (Державний архів Хмельницької області (Держархів Хмельницької обл.), ф. 120, оп. 1, спр. 293, арк. 1).

²⁸ Волков С. Высшее чиновничество Российской империи. Краткий словарь. — М.: Издательство Университета Дмитрия Пожарского / Русский фонд содействия образованию и науке, 2016. — С. 1335 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://books.google.com.ua/books?id=C3gqDwAAQBAJ&pg=PA1335&lpg>

²⁹ Вигель Ф. Ф. Воспоминания Ф. Ф. Вигеля. В 3-х т. Т. 2, ч. 3. — М.: Типография Каткова, 1864. — С. 59–60 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://sites.google.com/site/penzakotoroinet/penza-kotoroj-n-t/v/vigel-f-f-vozpominania-f-f-vigela-izd-1865-g>

³⁰ Губернии Российской империи. История и руководители. 1708–1917 / Под общ. ред. Б. В. Грызлова, Гл. ред. Н. Ф. Самохвалов. — М.: Издательство: Объединенная редакция МВД России, 2003. — С. 226 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.runivers.ru/lib/book3213/10419/>; Подольская губерния [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Подольская_губерния

³¹ Держархів Хмельницької обл., ф. 120, оп. 1, спр. 293, арк. 3 зв.

³² Губернии Российской империи. — С. 212.

³³ Волков С. Указ. соч. — С. 1336.

³⁴ Вигель Філіп Філіпович (1786–1856) — літератор, мемуарист, таємний радник, син пензенського губернатора Ф. Л. Вигеля. Докладніше див: <http://penzahroniki.ru/index.php/spravochnik/147-penzenskaya-personaliya/1891-vigel-filipp-filippovich-12-11-1786-20-03-1856>

суддю. Кар'єрне зростання О. Кршижановського було зумовлене традиційним для того часу покровительством впливової особи. Хоча сам він ранній період своєї служби пов'язував із Г. Потьомкіним, але, за припущенням мемуариста³⁵, знаходився при канцелярії В. Попова³⁶, який видав за нього свою коханку гречанку Марію Костянтинівну, невідомо де знайдено і за таке “звільнення” патрон вважав себе зобов'язаним своєму клієнту³⁷. Що ж до пензенського етапу кар'єри, то губернатор керував по-тиранськи та деспотично, займаючись здирництвом. Пригадуючи свій житомирський період він глузливо зазначав, що бердичівський ярмарок давав губернатору 30 000 руб. сріблом, а пензенські купці віддячили його лише трьома пудами цукру³⁸. Корупція в губернії при Кршижановському досягла небувалих розмірів, що дійшло до Двору і призвело до його відставки³⁹. Очевидно, що здирництво та хабарництво проявлялося і в попередні періоди його діяльності, наслідком чого були зміни його місця служби.

Показовою була справа 1803–1804 рр. першого кримінального департаменту Подільського головного суду за звинуваченням надвірного радника Подільської казенної палати Поджуневича в отриманні хабара 1000 руб. від кам'янецького магістрату. Інформацію про цей факт поширював саме Кршижановський як про свого колишнього підлеглого. Розгляд справи довів безпідставність звинувачень, але й тут останній “відзначився”, давши пояснення польською мовою, за що отримав вимогу від губернського правління подати пояснення російською⁴⁰.

У журналі засідань Волинського надвірного суду від 10 вересня 1799 р. міститься запис про призначення О. Кршижановського подільським віце-губернатором (офіційно на посаду його призначили з 12 серпня), а його місце зайняв колезький радник з чином статського радника Ігнатій Лобаржевський із жалуванням по колишньому його званню віце-президента Юстиць-колегії Католицького департаменту. Очевидно, що

³⁵ Вигель Ф. Ф. Указ. соч. — С. 59–60.

³⁶ **Попов Василь Степанович** (1745–1822) — дійсний таємний радник, довірена особа Г. О. Потьомкіна. Докладніше див: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Попов,_Василий_Степанович_\(1745\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Попов,_Василий_Степанович_(1745))

³⁷ Цікаво, що у “Воспоминаниях Ф. Ф. Вигеля” видання 1864 р. не міститься інформації, яку наводять сучасні російські дослідники, пояснюючи кар'єрне зростання О. Ф. Кршижановського впливом його дружини на В. С. Попова (Тюстин А. В. Пензенские губернаторы // Пензенский временник. — 2003. — № 2 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.corpus2.narod.ru/gubernator.htm>).

³⁸ Вигель Ф. Ф. Указ. соч. — С. 97.

³⁹ Тюстин А. В. Указ. соч.

⁴⁰ Держархів Хмельницької обл., ф. 120, оп. 1, спр. 293, арк. 27–27 зв.

посада віце-губернатора була подальшим кроком для кар'єри Кршижановського, проте нова кандидатура судді була набагато професійнішою та з відповідним досвідом роботи у правовій сфері. 1797 р. у Петербурзі було створено Департамент для римо-католицьких юстицьких справ, який очолив барон К. Гейкінг, для "... виконання всіх справ на підставі належним тим народам законів". 29 серпня 1797 р. надвірний радник І. Лобаржевський був призначений віце-президентом з одночасним отриманням чину колезького радника⁴¹. У квітні 1799 р. відбувся конфлікт нового керівника С. Сестренцевича зі старими членами департаменту, який у подальшому призвів до звільнення І. Лобаржевського⁴². Саме після цього його було призначено до Житомира. Проте в історію він увійшов як колишній чоловік Ю. Нарбут, яка за скандальних обставин стала дружиною російського письменника, військового та державного діяча, адмірала, державного секретаря та міністра народної освіти О. Шишкова (1754–1841)⁴³.

Практично з перших днів роботи суд зазнавав труднощів у повноцінному функціонуванні: радник Олександр Литвинов та асесор Матвій Абарінов⁴⁴ (якого замінив Павло Кульнев) не прибули для відбування посад⁴⁵. Перший з них приступив до обов'язків 23 червня 1798 р.⁴⁶ щоб згодом (6 жовтня 1798 р.) стати волинським губернським прокурором⁴⁷, а другий — надвірний радник за указом Сенату був звільнений для зайняття посади земського комісара в Кам'янецькій окрузі⁴⁸. 27 січня 1799 р. на посаду радника був призначений титулярний радник Дьяконов, який вже з'явився до місця служби⁴⁹.

Ще більш складною через плінність кадрів була ситуація з секретарями, незважаючи на те, що вони мали пристойне жалування (300 руб.

⁴¹ Галанов М. Станислав Сестренцевич и деятельность Римско-Католического Департамента в 1797–1800 гг. // Клио. — 2011 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://naukarus.com/stanislav-sestrentsevich-i-deyatelnost-rimsko-katolicheskogo-departamenta-v-1797-1800-gg>

⁴² Галанов М. М. Политика Российского самодержавия и позиция Русской православной церкви в отношении католиков и униатов в годы царствования Павла I: автореф. дисс. ... д-ра истор. наук. — Архангельск, 2014. — С. 40.

⁴³ Докладніше див: https://ru.wikipedia.org/wiki/Шишков,_Александр_Семёнович

⁴⁴ До 12 січня 1797 р. очолював верхню розправу Волинської губернії (Держархів Житомирської обл., ф. 16, оп. 3, спр. 2, арк. 31 зв.).

⁴⁵ Держархів Житомирської обл., ф. 23, оп. 1 д., спр. 2, арк. 1.

⁴⁶ Там само, арк. 47.

⁴⁷ Там само, арк. 180.

⁴⁸ Там само, арк. 197.

⁴⁹ Там само, спр. 4, арк. 20.

на рік). Виникає питання про професійність суду, якщо майже через рік служби (30 квітня 1799 р.) подав прохання про звільнення секретар Краснопольський, мотивуючи своє рішення незнанням польської мови і місцевих законів. Рятуючи ситуацію, Волинський надвірний суд самостійно зайнявся підбором кадрів на цю важливу посаду. Новим секретарем став перекладач першого департаменту Волинського головного суду Орежевський⁵⁰. 12 травня 1799 р. з аналогічних причин звільнився другий секретар Сидорський. Він просив звернутися до Сенату про пошук іншого місця служби, мотивуючи тим, що у суді справи розглядаються за річпосполитською судовою традицією, а він не знав польської мови. На засіданні було вирішено призначити на вакантну посаду працівника цього ж суду⁵¹. Ним став перекладач, колезький реєстратор Корбут⁵² (цим самим його жалювання за рік збільшилося зі 150 до 300 руб.)⁵³. А вже 3 вересня 1799 р. Волинський надвірний суд слухав доповідь новопризначеного секретаря Корбута, що колишній секретар Краснопольський стягнув з чолобитників митні гроші у сумі 48 руб. 19 коп. і, не здавши їх до каси, виїхав до Києва. Тому було підготовано звернення до Київського губернського правління про повернення шахрая⁵⁴.

Значно складнішими у матеріальному плані були умови служби канцеляристів, які отримували невелике жалювання, яке видавалося кожному залежно від їхньої праці та здібностей. Загалом бюджет першої третини 1799 р. становив: на жалювання — 429 руб., канцелярські витрати — 233 руб. 33 коп. Найбільш високооплачуваними були посади двох перекладачів та протоколіста, які отримували по 50 руб., три колезькі реєстратори від 15 руб. до 40 руб., дев'ять губернських реєстраторів — від 10 руб. до 33 руб. 33 коп., прапорщик (який був возним) — 15 руб. та сторож (обслуга) — 10 руб.⁵⁵ Певним вирішенням проблеми невисокого жалювання могло б стати надання послуг, проте у рамках законодавства за червень 1798 р. було отримано різних зборів лише 20 руб. 63 коп., однак гроші передавалися до повітового казначейства⁵⁶.

Після приєднання Правобережжя до новостворених губерній було рекрутовано чиновників з інших губерній Російської імперії. У матеріалах

⁵⁰ Там само, арк. 91.

⁵¹ Там само, спр. 3, арк. 45, 47.

⁵² Там само, спр. 4, арк. 102.

⁵³ Там само, арк. 5 зв.; ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 44: Книга штатов: Часть 2... — С. 398.

⁵⁴ Держархів Житомирської обл., ф. 23, оп. 1 д., спр. 4, арк. 219.

⁵⁵ Там само, арк. 5 зв.

⁵⁶ Там само, спр. 1, арк. 13.

Волинської кримінальної палати за серпень 1796 р. міститься згадка про відрядження голови другого департаменту Волинського губернського магістрату Гарнавського до Катеринославської губернії для запрошення канцелярських службовців⁵⁷. Проте, на прикладі секретарів, можемо стверджувати, що не всі змогли пристосуватися до нових умов.

Однозначно, що всі канцеляристи були із дворян, як це було з колезьким реєстратором Борзенцем, який на службу вступив у 1777 р., а в останньому чині перебував з 14 грудня 1797 р.⁵⁸ Враховуючи, що цей чин був найнижчим та отриманим після переїзду до Житомира після 20 років служби, виникають сумніви про переїзд до регіону найкращих чиновників.

Формування канцелярського складу перейшло до компетенції надвірного суду, як це було із посадою возного, яку спочатку зайняв дворянин канцелярист Ігнат Баторевич, який подав відповідне прохання⁵⁹. Проте він не затримався на посаді й 1799 р. возним став прапорщик Олександр Донін⁶⁰.

Як бачимо, через призначення з Петербургу керівного складу Волинського надвірного суду верховна влада повністю тримала під контролем діяльність інстанції. Проте, за умови декларування повернення до польської судової традиції, не всі прибулі з інших регіонів змогли проходити службу у нових для себе умовах. Тому характерними були плинність кадрів поряд із низькою кваліфікацією, що пояснювалося незнанням законів та польської мови. Матеріальне становище канцелярських службовців було незабезпеченим, що відкривало шляхи до зловживань. Водночас керівництво суду намагалося долати кадрові проблеми, самостійно добираючи посадовців.

Доля Волинського надвірного суду є доволі заплутаною. З одного боку, згідно з указом про заснування,⁶¹ передбачався розгляд суперечок між поселянами Мінської, Волинської та Подільської губерній у староствах і війствах, які користувалися правом громадянства (міщан). Утім 17 вересня 1798 р. іменним указом було розширено територіальну юрисдикцію суду на Київську губернію⁶². Він повинен був стати апеляційною установою для магістратів. Під час гострого протистояння цього суду з житомирським губернатором П. Гревсом останній вказував, що установа

⁵⁷ Там само, ф. 16, оп. 3, спр. 2, арк. 4 зв.

⁵⁸ Там само, ф. 23, оп. 1 д., спр. 4, арк. 200.

⁵⁹ Там само, спр. 4, арк. 284.

⁶⁰ Там само, спр. 11, арк. 110.

⁶¹ ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 24. — № 18165.

⁶² ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 25. — № 18670.

“... була створена... для вирішення справ стосовно магістратів, міст та (нерозбірливо) мешканців”⁶³. Але це не заважало О. Кршижановському виступати й першою інстанцією, приймаючи скаргу на президента Житомирського міського магістрату Кароля Мейзнера⁶⁴. 19 березня 1799 р. Волинський надвірний суд слухав звернення повіреного шляхтича Токарського від жителів містечка Нехворощі, які добивалися свободи⁶⁵. Окрім магістратів суд був апеляційною установою для другого департаменту Волинського головного суду, до якого надходили справи з городових магістратів, як це було з вексельною справою зі Старокостянтинівського городского магістрату⁶⁶. Вже на першому засіданні 25 травня 1798 р. Волинський надвірний суд просив губернські правління трьох губерній надати інформацію про існуючі магістрати та число купців, міщан і обивателів іншого походження⁶⁷.

Повноваження суду сягали навіть встановлення черговості розгляду справ магістратами, як це було у 1799 р., коли розглядалася виписка щодо скарги луцького міщанина Гершка Умеравича на громадянина Павла Дашкевича, справа якого розглядалася у Луцькому магістраті⁶⁸. Вплив нового суду був настільки великим, що Волинський головний суд⁶⁹ припинив виконання частини своїх функцій. При розгляді надвірним судом звернення поміщика Ольшанського з'ясувалося, що 17 червня 1797 р. декретом Кременецького земського суду йому було присуджено стягнути з євреїв-орендарів 480 польських злотих. Землевласник здійснив публікату та просив у Волинському головному суді екзекуційного декрету, але йому було відмовлено на підставі того, що після відкриття Волинського

⁶³ Держархів Житомирської обл., ф. 23, оп. 1 д., спр. 1, арк. 43.

⁶⁴ Там само, арк. 19 зв.–20.

⁶⁵ Там само, спр. 4, арк. 62.

⁶⁶ Там само, спр. 2, арк. 85.

⁶⁷ Там само, арк. 1.

⁶⁸ Там само, спр. 4, арк. 71.

⁶⁹ Волинський головний суд (1797–1831) — апеляційна установа для магістратів, ратуш, повітових та підкоморських судів губернії створена за Павла I замість кримінальної та цивільної палат. Складався з двох департаментів: кримінальних та цивільних справ. До складу входили два голови 5 класу, два радники 6 класу та шість засідателів від дворянства (див. табл. 4) (ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 44: Часть 2... — С. 397). Тобто голови департаментів були 5 класу, а надвірний суддя О. Кршижановський — 6 класу. За іменним указом від 6 лютого 1797 р. дворянству пропонували обрати по тричотири кандидати на кожне місце голови департаменту головного суду та подати кандидатури до Сенату (ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 24. — № 17789). Також до складу суду входили визначені від центральної влади радники і секретарі (ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 24. — № 18135).

надвірного суду “... для таких та схожих справ” головний суд не міг здійснювати у цій сфері необхідних юридичних дій⁷⁰.

Що ж до власне процедури апеляції, то з магістрату вона надходила за умови сплати 25 руб. Але навіть без апеляції Волинський надвірний суд брав справи на ревізію, як це було з Могилівським (сучасний Могилів-Подільський. — *Авт.*) магістратом Подільської губернії⁷¹. Справи з Волинського надвірного суду надходили на апеляцію до Сенату за умови сплати 200 руб.⁷²

1799 р. Волинський надвірний суд вдався до визначення компетенції магістратів, як це було з Балто-Ольгопільським, яким наказувалося виконувати лише ті рішення, які не підлягали апеляції та, навіть визначалося, що цей магістрат за польськими законами буде вирішувати кримінальні справи, а за російськими — цивільні⁷³.

Проте чи не найголовнішою функцією суду став контроль за розмежуванням казенних лісів із поміщицькими дачами, спрямований на збереження державної власності. Загалом ці справи доручалися підкоморським судам, але держава взяла їх під власний контроль. У доповнення до повідомлення Подільського губернського правління Волинський надвірний суд наказував:

- при з'їзді на спірних ґрунтах оголосити сторонам, щоб обрали від себе по одному комісару для спільної присутності та доповіли про комісарів Волинському надвірному суду;
- незадоволені рішеннями допускалися до апеляції;
- плани розмежувань, навіть якщо сторони були згодні, необхідно було доставляти для підпису і затвердження до надвірного суду⁷⁴.

У липні 1799 р. суд слухав прохання генерал-лейтенанта графа де Вітте, подане через повіреного Станіслава Несфоровича, про призначення комісії для розмежування ключа Грушецького від казенного села Ронкошево. Звернення було позитивно вирішено: визначені дата та призначено склад комісії⁷⁵.

Також суд контролював дотримання нижчими інстанціями виконавської дисципліни. Житомирський магістрат повинен був у 4-х тижневий строк прислати до Волинського надвірного суду повіреного у справі скарги єврея Хайма Лейбовича, якому не було сплачено 350 польських

⁷⁰ Держархів Житомирської обл., ф. 23, оп. 1 д., спр. 4, арк. 55–55 зв.

⁷¹ Там само, спр. 11, арк. 24.

⁷² Там само, спр. 14, арк. 159.

⁷³ Там само, оп. 1, спр. 84, арк. 1, 3.

⁷⁴ Там само, оп. 1 д., спр. 8, арк. 5–5 зв.

⁷⁵ Там само, спр. 4, арк. 148.

злотих, хоча термін пройшов, але повірений не прибув і тому за “недбальство” було постановлено оштрафувати членів та секретаря магістрату на 30 руб. з кінцевим переданням коштів до приказу громадської опіки⁷⁶. З іншого боку, необхідність особистої появи повіреного у розгляді справи в суді створювало великі незручності. Коли на Балто-Ольгопольський магістрат надійшов позов про прийняття неправильного рішення, то бургомістр у своєму рапорті просив дозволу письмово відповідати на запитання, адже посадовцям магістрату через велику кількість кримінальних та слідчих дій було незручно виїжджати до Житомира (більше 320 км). Проте на це, цілком логічне прохання, було отримано негативну відповідь⁷⁷.

Фактично компетенція Волинського надвірного суду виявилася надзвичайно широкою. Якщо спочатку це була апеляційна установа для магістратів, то надалі суд встановив контроль над всією судовою владою чотирьох губерній: від повітових та підкоморських судів, магістратів та ратуш до головних судів. Насамперед це пояснювалося недовірою до виборних елементів у судах та бажанням реалізувати централізаторську концепцію повного контролю за станом справ на окраїнах. Тому повернення до польської судової традиції було фікцією і далі загравання з елітами справа не пішла.

Враховуючи поставлені завдання перед судом, непросто склалися його відносини з місцевою адміністрацією. Однією з причин була особиста вдача О. Кршижановського, який вважав за свій обов'язок “не коритися” й не співпрацювати з волинським губернатором П. Гревсом. 12 липня 1798 р. до суду надійшло відношення цього губернатора, що в селі Білогородці Дубненського повіту спалахнула епідемія, тому туди потрібно було надіслати чиновника цієї установи. Було вирішено, що поїде радник Григорій Поджуневич. Але вже наступного дня той тяжко захворів й, за свідченням лікаря, не міг виїхати з Житомира. Окрім цього у відповіді П. Гревсу пояснювали, що ніхто не може виїхати через велику кількість справ та відсутність другого радника⁷⁸. Проте губернатор не зупинявся й вже 31 липня 1798 р. до суду надійшла вимога від Волинського губерньського правління, щоб один із його членів був відряджений до складу комісії з проведення нової люстрації у казенних маєтках Житомирського та Овруцького повітів. Було вирішено відрядити знову-таки радника Г. Поджуневича з одночасним повідомленням про цю

⁷⁶ Там само, спр. 2, арк. 63–63 зв.

⁷⁷ Там само, спр. 4, арк. 263–264.

⁷⁸ Там само, спр. 1, арк. 28, 29.

ситуацію військовому губернатору І. Гудовичу⁷⁹. 9 жовтня цього ж року Волинське губернське правління поставило до відома суд, що Г. Поджуневич до обіду повинен бути у своєму присутстві, а після обіду — займатися справами люстрації⁸⁰.

На початку 1799 р. П. Гревс знову звернувся до суду, щоб у його розпорядження відрядили одного з асесорів, але йому відмовили тому, що суддя був у відпустці в Києві, а один з радників хворів⁸¹. У відповідь волинський губернатор поскаржився І. Гудовичу, що асесора П. Кульнева не відпустили для інспекції військ. Проте військовий губернатор відбувся загальними фразами, не бажаючи псувати стосунки ні з губернатором, ні з головою суду, який мав високого покровителя у Петербурзі⁸². 2 березня надійшов указ Сенату про "... необтяження чиновників цього суду іншими справами". Про таке рішення на користь О. Кршижановського одразу ж було повідомлено губернатора та губернське правління⁸³.

Знаковою стала справа президента Житомирського магістрату Кароля Мейзнера. У поданій до Волинського надвірного суду скарзі посадовці вказували, що їх керівник робить, що хоче, обзиває членів магістрату, нікого не слухає, навіть якщо чотири ратмани мали спільне рішення, то він з ними не погоджувався. У відповідь суд наказав взяти у нього пояснення⁸⁴. Проте житомирський посадовець знайшов собі покровителя в особі волинського губернатора. На думку П. Гревса, на Мейзнера зведено наклеп, а Волинський надвірний суд перевищив свої повноваження, адже міг бути лише апеляційною установою, а не судом першої інстанції. О. Кршижановський доніс цю інформацію до третього департаменту Сенату та до І. Гудовича⁸⁵. Верхом зухвальства було те, що Мейзнер з'явився до Суду о 6 годині вечора і оголосив, що П. Гревс сказав йому, що коли він буде потрібен суду, то повідомляти це через губернатора⁸⁶.

Фактично волинський губернатор став інстанцією, куди подавалися скарги на дії Волинського надвірного суду. Так, 17 березня 1799 р. до суду надійшло розпорядження П. Гревса прискорити справу про суперечку сенатора, таємного радника, та великого волинського землевласника, житомирського старости і камергера, графа Августа Йозефа

⁷⁹ Там само, спр. 2, арк. 97.

⁸⁰ Там само, арк. 185.

⁸¹ Там само, спр. 4, арк. 31.

⁸² Там само, арк. 55 зв.

⁸³ Там само, спр. 4, арк. 65.

⁸⁴ Там само, спр. 1, арк. 19 зв., 21 зв.

⁸⁵ Там само, спр. 2, арк. 87–87 зв.

⁸⁶ Там само, арк. 79.

Іллінського (1766–1844) з житомирськими міщанами за спірні землі. Натомість було надано відповідь-відписку, що справа дуже велика, сторони не поспішають надавати документи та зараз складається екстракт зі справи⁸⁷. 30 червня 1799 р. суд слухав відношення губернатора з приводу рапорту титулярного радника фіскала Волинської губернії Лісичина про численні порушення при розгляді справи, яку той програв⁸⁸. Згодом суд розглядав відношення губернатора з наданими поясненнями житомирського городничого та спільним поясненням житомирських магістрату та повітового суду про недопуск до володіння будинком шляхтянки Бернацької міщанином Козловським із вказівкою розібратися та оштрафувати того, хто виявиться неправим⁸⁹.

Завершенням протистояння можна вважати звільнення зі служби 4 липня 1799 р. губернатора П. Гревса, повідомлення про яке губернського правління заслухав Волинський надвірний суд на своєму засіданні 2 серпня⁹⁰. Сам же О. Кршижановський вже 12 серпня став подільським віце-губернатором, про що є відповідний запис у журналі засідань Волинського надвірного суду за 10 вересня 1799 р.⁹¹ Ситуація одразу ж змінилася: 22 вересня 1799 р. суд слухав указ Сенату від 5 вересня про дозвіл продовжувати справу К. Мейзнера за різні недостойні його посади вчинки⁹². Новий волинський губернатор дійсний статський радник Карл Іванович Глазенап (04.07.1799–27.06.1800)⁹³ та новий суддя Ігнатій Лобаржевський знайшли спільну мову. 20 жовтня 1799 р. суд слухав рапорт Житомирського городничого, що купець Мейзнер за приписом губернатора висланий до судової установи, на що отримав відповідь, щоб купець завжди був готовий до виклику до судової установи. 16 грудня обом сторонам було запропоновано подавати докази вини своїх опонентів⁹⁴.

Аналіз вищевикладеного дозволяє констатувати гостре протистояння між судовою владою та місцевою адміністрацією в регіоні. Пояснення цього криється не лише в амбіціях О. Кршижановського, але і в його жорстких методах роботи, спрямованих на повне підпорядкування судів

⁸⁷ Там само, спр. 4, арк. 58.

⁸⁸ Там само, спр. 3, арк. 53.

⁸⁹ Там само, спр. 2, арк. 57.

⁹⁰ Там само, спр. 4, арк. 181.

⁹¹ Там само, арк. 224.

⁹² Там само, арк. 240 зв.

⁹³ Цікаво, що його наступник на посаді Іван Онуфрієвич Куріс (27.06.1800–1802) був переведений на Волинь для “исправления в ней беспорядков” (див: https://ru.wikisource.org/wiki/РБС/ВТ/Курис,_Иван_Онуфриевич).

⁹⁴ Держархів Житомирської обл., ф. 23, оп. 1 д., спр. 4, арк. 273, 274–274 зв., 330.

усіх ланок. Бажання губернатора працювати у правовому полі зіштовхнулася з опором не лише з боку судді, а й з боку верховної влади, яка всіляко підтримувала О. Кршижановського у прагненні взяти під повний контроль судочинство регіону.

Стосовно процедури розгляду справ, то не завжди багаті й знатні вигравали справи. Про незадоволення роботою Волинського надвірного суду свідчить рапорт титулярного радника фіскала Волинської губернії Лісіцина до волинського губернатора, що при слуханні його справи допускалося не по одному адвокату, а по п'ять чи шість, що люди різного звання вели себе непристойно, були п'яними, спали і не виказували поваги присутствію. На всі звернення фіскала суд не реагував. Звичайно, що у своїй відповіді надвірний суд відхрещувався від звинувачень, пояснюючи, що у складних справах допускається участь трьох адвокатів, які запрошувалися возним згідно реєстру, а не заходили самі собою, двері ж завжди були зачинені та й п'яних нікого не було⁹⁵. У своїй скарзі на рішення магістрату до Волинського надвірного суду про неприсудження землевласнику у селі Степанці 563 руб. з відповідачів, поміщик Богуславського повіту Київської губернії полковник Турчанінов просив покарати магістрат за те, що у своєму рішенні той назвав його грабіжником та гвалтівником⁹⁶.

Основний масив стосувався земельно-майнових справ. У 1798 р. Волинський надвірний суд слухав резонансну справу житомирських євреїв проти вже згаданого Августа Юзефа Іллінського. З пояснення житомирського єврейського кагалу випливало, що 1793 р. троє євреїв без згоди і довіреності від імені громади зобов'язалися сплачувати щороку по 400 злотих податку під назвою "рабинового", хоча до цього вони ніколи не платили його, бо такого податку не було. Наступним кроком став виклик євреїв до Житомирського гродського суду, де сам граф був головою і було прийнято очікуваний вердикт: сплатити прострочені "податки" (хоча потерпілі хотіли щоб їм повернули 1600 злотих⁹⁷). Після того, як у 1797 р. кагал припинив виплати, справою займався вже житомирський повітовий земський суд, потім другий департамент Волинського головного суду і нарешті Волинський надвірний суд, де повіреним графа виступав шляхтич Василь Бех⁹⁸.

⁹⁵ Там само, спр. 3, арк. 53.

⁹⁶ Там само, спр. 4, арк. 292.

⁹⁷ Там само, спр. 3, арк. 103.

⁹⁸ Там само, спр. 1, арк. 11.

Суд розглядав й апеляційні справи, прислані з магістратів, як це було зі справою з другого департаменту Волинського головного суду за позовом колезького реєстратора на старокостянтинівських євреїв по п'яти векселях на суму 2049 талерів 24 крейцери⁹⁹. 14 лютого 1799 р. суд слухав справу шляхтича Шостаковського з села Мала Хайча Овруцького повіту до овруцького кагалу. Справа розглядалася овруцьким магістратом спільно з членами повітового суду й було встановлено, що кагал повинен сплатити 2352 злотих 15 грошів із відсотками¹⁰⁰.

У випадку судових тяжб між дворянами та міщанами не завжди рішення були на користь перших. 12 квітня 1799 р. Волинський надвірний суд слухав позов від повірених шляхтичів Доманського і Михайловських, що за рішенням цього ж суду в 1798 р. було присуджено стягнути з житомирського міщанина Яна Козловського 550 злотих на користь шляхтича Бернацького. Але відповідач сплатив російською монетою, чим спричинив збиток на 55 злотих. Рішення суду було на користь міщанина, який виконав рішення і заплатив визначену суму грошей¹⁰¹.

Літо 1799 р. виявилось для Волинського надвірного суду надзвичайно складним: окрім кадрових змін (зміна судді та губернатора) проходив розгляд резонансної справи — бердичівські євреї проти князя Матвія Радзивила з приводу сплати грошей. Спочатку 29 червня суд слухав відношення волинського губернського прокурора Литвинова, який, крім інформації по справі, вказував, що за дорученням генерал-прокурора Петра Лопухіна зобов'язаний спостерігати "... щоб бердичівські євреї не зазнавали всіляких образ, податків та розорень"¹⁰². Вже 1 липня суд розглядав звернення повіреного від бердичівської єврейської громади Янкеля Хаймовича, який скаржився на князя, котрий крім попередніх образ і гноблення та не дивлячись на розгляд справи "... різні нахабства у єврейських будинках робить, беручи всілякі напої безоплатно і т. п."¹⁰³. 6 липня той таки Литвинов пише, що Радзивил протестує проти затягування справи бердичівських євреїв і просить якнайшвидше розібратися¹⁰⁴. Далі сторони обмінялися взаємними звинуваченнями у затягуванні процесу¹⁰⁵. 16 липня суд заслухав екстракт зі справи і євреї

⁹⁹ Там само, спр. 2, арк. 85.

¹⁰⁰ Там само, спр. 3, арк. 3.

¹⁰¹ Там само, спр. 4, арк. 85.

¹⁰² Там само, арк. 142.

¹⁰³ Там само, арк. 144.

¹⁰⁴ Там само, арк. 148 зв.

¹⁰⁵ Там само, арк. 160, 165.

прогнали, тому й скаржилися у всі можливі інстанції¹⁰⁶. 21 липня до процесу долучилося Волинське губернське правління, яке вказувало, що євреям чинять екекуції, а вони не платять за оренду по договору коштів, тому необхідно швидко розібратися¹⁰⁷. Фіналом справи стало звернення нового губернатора Глазенапа, який через постійні скарги вимагав негайного вирішення справи. Йому було дано відповідь, що справа вирішена більшістю голосів та взята позовною стороною єврейської громади до Сенату на апеляцію, а сама справа буде направлена до Петербургу на ревізію¹⁰⁸.

Окрему частину становили справи селян-кріпаків, які подавали до суду позови про свою належність до міщанства, що давало можливість позбутися панщини. Включення Правобережної України викликало хвилю судових справ, причому були як успішні, так і програні. 19 березня 1799 р. суд слухав екстракт із звернення повіреного шляхтича Антонія Токарського про відшукання свободи жителями містечка Нехворощі Житомирського повіту. У 1792 р. вони отримали від короля Станіслава Августа на сеймі привілей про відновлення магдебурзького права, наданого у 1578 і 1593 рр., однак у 1596 р. містечко стало коронним маєтком, тому мешканці не обирали війтів, бургомістрів й інших урядників, ніколи не платили міщанських податків, а відпрацьовували панщину. У результаті кріпаки прогнали справу на підставі їхнього майже двохсотлітнього фактичного статусу¹⁰⁹. Але головна причина поразки полягала у тому, що м. Нехвороща було у казенній власності¹¹⁰, а суд не міг нехтувати інтересами корони.

З іншого боку, граф Ржевуський програв аналогічну справу міщанам містечка Миляновичі у Волинському надвірному суді та подав апеляцію до Сенату. Одночасно він скаржився царю, що суд позбавив його спадку. Суд пояснював, що за останньою ревізією жителі села були записані міщанами, не сплачували податі та не відбували повинності. Цікаво, що у цих міщан був той самий повірений — Токарський¹¹¹. Та й загалом він розгорнув бурхливу діяльність, будучи, наприклад, повіреним у справі з Могилівського [Подільського] магістрату щодо громадянина Дімули за неправильне присвоєння ним та продаж будинку Трофімова¹¹².

¹⁰⁶ Там само, арк. 167–167 зв.

¹⁰⁷ Там само, арк. 173.

¹⁰⁸ Там само, арк. 183.

¹⁰⁹ Там само, арк. 62–62 зв.

¹¹⁰ Там само, ф. 58, спр. 637, арк. 144 зв.

¹¹¹ Там само, спр. 14, арк. 159, 169, 174, 202, 231.

¹¹² Там само, спр. 11, арк. 88.

Юридичною основою для розгляду справ були річпосполитські закони. У справі міщан містечка Миляновичі проти графа Ржевуського та княгині Яблоновської крім екстракту справи на 10 аркушах були виписки з законів: Литовського статуту, Конституцій 1764, 1768, 1775 та 1790 рр. Наприкінці був висновок з підписом секретаря, що більше належних законів до цієї справи немає¹¹³.

Загалом судові практики Волинського надвірного суду свідчать про активне функціонування даної установи. З'ясовується, що суд не був інструментом у руках дворянства та чиновництва, а за умов наявності правових підстав міщани та селяни за допомогою адвокатів мали шанси досягнути успіху. Основний масив справ стосувався майнових питань, вирішення яких вимагало багато часу й коштів на захисників від обох сторін судового процесу.

12 березня 1801 р. відбулася зміна правителя Російської імперії. Політика Олександра I була більш поміркованою, частину нововведень Павла I було відмінено. 31 грудня 1801 р. іменним указом було скасовано Волинський надвірний суд. Після ліквідації установи чиновники та службовці розподілялися по іншим місцям служби з виплатою річного жалування (до визначення іншого місця), всі справи передавалися до головних судів, які надалі виступали апеляційною установою для повітових судів, магістратів та ратуш¹¹⁴.

Таким чином, Павло I заради підтримки власної політики здійснив реставрацію старої судової системи з одночасним поверненням до Литовських статутів у західних губерніях Російської імперії. На його переконання можливість урегулювання земельно-майнових справ, станової приналежності тощо за традиційними законами повинні були забезпечити підтримку з боку регіональних еліт. Фактично, створена на початку 1797 р. судова влада була віддана дворянству, яке обирало свої голів та представників до повітового та підкоморського судів та апеляційної установи — головного суду. Проте ідеї повного контролю за проявами державного управління взяли гору і у вересні 1797 р. було засновано Волинський надвірний суд. Його склад, повноваження та судові практики відрізнялися від аналогічних за назвою установ Петербурга і Москви. Фактично була створена гіперструктура, яка підпорядковувала суди повітового та губернського рівнів чотирьох губерній (включаючи головні суди, голови департаментів яких були вищими за класом за надвірного суддю). Будь-які спроби місцевої адміністрації знайти паритет у сто-

¹¹³ Там само, спр. 14, арк. 47–56, 57–59, 60 зв., 61.

¹¹⁴ ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 26. — № 20096.

сунках з судовою владою не знаходили підтримки у Сенаті, так як останній був налаштований на повний контроль ситуації в регіонах.

З іншого боку, констатуємо, що суд розширив свою компетенцію та самостійно формував нижчу ланку свого складу (вища ланка призначалася з Петербурга, аби судді не потрапили під вплив місцевої еліти) заради виконання поставлених завдань. Не стала установа й знаряддям для перемог заможних і титулованих проти бідніших і незнатних (насамперед проти євреїв). Забезпечення використання річпосполитських законів та польської мови у судах першої інстанції, при апеляціях і ревізіях справ повинно було переконати регіональну еліту, що верховна влада буде рахуватися з місцевими інтересами та потребами.

Таблиця 1

Надвірні суди за губернською реформою 1775 р. Катерини II¹¹⁵

	Нижній надвірний суд	Верхній надвірний суд
Законодавче забезпечення	Глава XXXI “О нижнем Надворном Суде и его должности” Учрежденный для управления Губерний Всероссийских	Глава XXX “О должности Верхнего Надворного Суда” Учрежденный для управления Губерний Всероссийских
Місце перебування	Петербург та Москва	
Склад	Суддя (8 класу) 2 засідателі (9 класу)	2 голови (6 класу) 2 радника (7 класу) 4 асесори (9 класу) прокурор (7 класу) 2 стряпчих кримінальних та цивільних справ (8 клас)
Призначення	Сенат	Сенат пропонував на затвердження по дві кандидатури на посади голів, на решту посад призначав Сенат, лише прокурор призначався Сенатом за пропозицією генерал-прокурора
Компетенція	Цивільні та кримінальні справи між перебуваючими у Столиці, по службі військовій, придворній і цивільній, також по справам... своїм і між всякими різночинцями, не маючими в губернії ніякої власності.	

¹¹⁵ ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 20. — № 14392.

	Нижній надвірний суд	Верхній надвірний суд
Винятки	Військові лише у справах боргів і іншим цивільним зобов'язанням. Заборонялося судити дворян, які мають майно і справи стосовно нерухомого майна з інших губерній.	
Апеляційна установа	Суд першої інстанції	Суд другої інстанції, третьою ланкою була відповідна Палата
Порядок подання апеляцій	У випадку незгоди з рішенням, якщо сума справи перевищувала 25 руб., то необхідно було сплатити заставу в 25 руб. та підписати замість присяги, що він правий. Якщо ж грошей не було, то він засвідчував цей факт присягою і тоді справа переносилася на апеляцію без грошей.	У випадку незгоди з рішенням, якщо сума справи перевищувала 100 руб., то необхідно було сплатити заставу в 100 руб. та підписати замість присяги, що він правий. Якщо ж грошей не було, то він засвідчував цей факт присягою і тоді справа переносилася на апеляцію без грошей. Стряпчі казенних та кримінальних справ звільнялися від внеску 100 руб. Кримінальні справи з попередньої установи без набуття вироку сили надходили на ревізію до Палати кримінальних справ. За дотриманням законності слідкував прокурор.

Таблиця 2

Склад Петербурзького та Московського надвірних судів (у дужках вказані відмінності у кількості та жалуванні)¹¹⁶

Звання чинів	Число людей	Жалування одному (руб.)
Надвірних суддів 8 класу	2	450 (300)
Засідателів 9 класу	4	375 (250)
Секретар з рангом рівним городового	1 (2)	250 (200)
На канцелярських службовців та витрати	—	1200
Загалом		4100 (3200)

¹¹⁶ ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 44: Книга штатов: Часть 2... — С. 397–398.

Таблиця 3

Склад Волинського надвірного суду¹¹⁷

Звання чинів	Число людей	Жалування одному (руб.)
Надвірний суддя 6 класу	1	1000
Надвірних радників	2	600
Надвірних асесорів 9 класу	2	375
Секретарів	2	300
На перекладачів та інших канцелярських чинів, службовців та на витрати	–	2500
Загалом		6050

Таблиця 4

Склад головного суду¹¹⁸

Звання чинів	Число людей	Жалування одному (руб.)
Голів 5 класу	2	840
Радників 6 класу	2	600
Засідателі, вибрані від дворянства	6	утримуються дворянством
Загалом		2880

Примітка: головний суд складався з двох департаментів: кримінальних та цивільних справ.

REFERENCES

1. Babich, M. V. (2001). Nadvornyj sud. In *Gosudarstvennost' Rossii (konec XV v. — fevral' 1917 g.): Slovar'-spravochnik* (Kn. 3 (L–P), pp. 177–179). Moscow: Nauka. [in Russian].
2. Galanov, M. (2011). Stanislav Sestrentsevich i deyatel'nost' Rimsko-Katolicheskogo Departamenta v 1797–1800 gg. *Klio — Clio*, 53 (2). Retrieved from <http://naukarus.com/stanislav-sestrentsevich-i-deyatelnost-rimsko-katolicheskogo-departamenta-v-1797-1800-gg> [in Russian].
3. Galanov, M. M. (2014). *Politika Rossijskogo samodержaviya i poziciya Russkoj pravoslavnoj cerkvi v otnoshenii katolikov i uniatov v gody carstvovaniya Pavla I*. [The policy of the Russian autocracy and the position of the Russian Orthodox Church towards Catholics and Uniates during the reign of Paul I] (*Doctor's thesis*). Arkhangelsk. [in Russian].

¹¹⁷ Там же. — С. 398.

¹¹⁸ Там же. — С. 397.

4. Gryzlov, B. V. (Ed.). (2003). *Gubernii Rossijskoj imperii. Istoriya i rukovoditeli. 1708–1917*. Moscow: Izdatel'stvo: Ob'edinennaya redaktsiya MVD Rossii. Retrieved from <https://www.runivers.ru/lib/book3213/10419/> [in Russian].
5. Klochkov, M. V. (1916). *Ocherki pravitel'stvennoj deyatel'nosti vremeni Pavla I*. Petrograd: Senat. tip. Retrieved from <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/4941-klochkov-m-v-ocherki-pravitelstvennoj-deyatelnosti-vremeni-pavla-i-pg-1916> [in Russian].
6. Korobovich, A. (2009). Sudebnaya sistema na zanyatyx Rossiej vostochnyx zemlyax Rechi Pospolitoj (XVIII–XIX vv.). *Aktual'ni problemi derzhavi i prava — Actual problems of state and law*, 49, 104–109. Retrieved from <http://www.apdp.in.ua/v49/19.pdf> [in Russian].
7. Kukushkina, E. D., & Shishkin, A. B. (1988). Baturin Pafnutij Sergeevich. In *Slovar' russkix pisatelej XVIII veka* (Vol. 1 (A–I), pp. 68–70). Leningrad: Nauka. Retrieved from http://imwerden.de/pdf/slovar_russkikh_pisatelej_18_veka_vyp1_1988_text.pdf [in Russian].
8. Migunova, T. L. (2002). *Pravo, administratsiya i sud v reformax Ekateriny Velikoj*. St. Petersburg: RGPU im. A. I. Gertsena. [in Russian].
9. Pisarkova, L. F. (2007). *Gosudarstvennoe upravlenie Rossii s konca XVII do konca XVIII veka: Evolyutsiya byurokraticheskoy sistemy*. Moscow: ROSSPEN. [in Russian].
10. Serov, D. O. (2004). Nadvornye sudy v sudebnoj sisteme Rossii (1719–1727 gg.). *Zhurnal rossijskogo prava — Journal of Russian Law*, 12. Retrieved from <https://www.lawmix.ru/comm/2063> [in Russian].
11. Tiustin, A. V. (2003). Penzenskie gubernatory. *Penzenskij vremennik — Penza's temporary*, 2. Retrieved from <http://www.corpus2.narod.ru/gubernator.htm> [in Russian].
12. Volkov, S. (2016). *Vysshhee chinovnichestvo Rossijskoj imperii. Kratkij slovar'*. Moscow: Izdatel'stvo Universiteta Dmitriya Pozharskogo / Russkiy fond sodeystviya obrazovaniyu i nauke. Retrieved from <https://books.google.com.ua/books?id=C3gqDwAAQBAJ&pg=PA1335&lpg> [in Russian].